

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ: ПРИНЦИПИ ВІДБОРУ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ПОНЯТЬ

Анотація. Сисоєва С.О. Соколова І.В. Наукові дослідження неперервної професійної освіти: принципи відбору та класифікації понять. Теоретично обґрунтовано принципи відбору понять у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти: історизму, системності, цілісності, автономності, діалогічності, самопізнання, креативності, фрактальності, тезаурусного моделювання понять. Представлено авторську класифікацію понять дослідження неперервної професійної освіти.

Ключові слова. Поняття, педагогічна термінологія, неперервна професійна освіта, тезаурус наукового дослідження, тезаурусне моделювання понять.

Аннотация. Сысоева С.А., Соколова И.В. Научные исследования непрерывного профессионального образования: принципы отбора и классификации понятий. Теоретически обоснованы принципы отбора понятий в научных исследованиях непрерывного профессионального образования: историзма, системности, целостности, автономности, диалогичности, самопознания, креативности, фрактальности, тезаурусного моделирования понятий. Представлена авторская классификация понятий исследования непрерывного профессионального образования.

Ключевые слова. Понятие, педагогическая терминология, непрерывное профессиональное образование, тезаурус научного исследования, тезаурусное моделирование понятий.

Summary. Sysoieva S.O., Sokolova I.V. Scientific studies of life-long professional education: principles of selection and classification of concepts. The principles of concepts selection are theoretically grounded in scientific studies of life-long professional education: historicism, systematic, integrity, autonomy, dialogic, self-knowledge, creativity, fractal, thesaurus modeling concepts. Classification of concepts is represented by the author's study of life-long professional education.

Key words. Concept, pedagogical terminology, life-long learning, scientific research thesaurus, thesaurus concept modeling.

Постановка проблеми. Актуальність визначення базових понять дослідження неперервної професійної освіти як системи стає очевидною за певних обставин. Наукове співтовариство зацікавлене не у формальному визнанні факту збільшення числа понять, а в їх оцінці за результатами аналізу наукової обґрунтованості дефініцій, а також у вивченні причинно-наслідкових залежностей, що зумовили їх появу. Питання термінології вельми важливі у функціональному аспекті для оцінювання рівня професійної компетентності фахівця. Володіння мовою наукового пошуку, вільне і коректне оперування особою поняттями, на нашу думку, свідчить про її професіоналізм, здатність і готовність до науково-педагогічної або науково-дослідницької діяльності. У повній мірі це відноситься і до вчителя, який не тільки навчає своєму предмету, але й відпрацьовує в учнів лексичні навички, формуючи таким чином тезаурус

людини на різних рівнях: професійно-предметному, особистісному, життєвому. Відтак надзвичайно важливим є формування у майбутнього педагога-дослідника спеціальних компетенцій, зокрема, здатності логічно мислити у складному діалектичному процесі порівняння, аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення тощо нового знання і сприйняття або утворення на цій основі нових понять. Йдеться по суті про формування його професійно-педагогічного тезаурусу у вищому педагогічному навчальному закладі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток понятійно-категоріального апарату педагогіки початку ХХІ століття відображає особливості сучасного етапу наукового прогресу, а відповідно, характерні риси професійної освіти доби глобалізації та технологізації.

В Українському педагогічному словнику (за ред. С. Гончаренко) розглянуто широке коло понять й термінів, проаналізовано педагогічні теорії й концепції, виділено і потлумачено категорії, які стосуються навчально-виховного процесу [3]. У 2001 році було видано педагогічний словник за редакцією М. Ярмаченка [6]. Словник навчально-педагогічних понять і термінів, підготовлений фахівцями національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2001), репрезентує поняття до таких розділів навчальної програми, як загальні основи педагогіки; дидактика; теорія виховання; школознавство [2]. Педагогічний словник-лексикон, автором якого є А. Василюк (2004), містить терміни та поняття, а також назви й описи освітньо-педагогічних міжнародних організацій та інституцій, інформацію про міжнародні освітні документи, програми з Веб-адресами [1]. Зазначимо також інші наукові праці: Педагогічний словник для молодих батьків (АПН України. Ін-т пробл. виховання, 2002) [7]; Соціолого-педагогічний словник (уклад.: С.У. Гончаренко, В.В. Радул, 2004) [10]; Термінологічний словник В. Сидоренко «Основи педагогічної творчості і майстерності» (2005) [7].

Наприкінці ХХ-початку ХХІ століття наукова педагогічна думка Росії збагатилася академічними працями учених. До найбільш ґрунтовних ми відносимо такі: «Російська педагогічна енциклопедія» (1993-1998), «Педагогічний енциклопедичний словник» (2002), «Словник узгоджених термінів і понять в галузі освіти держав-учасників Співдружності Незалежних Держав» (2004), «Енциклопедія професійної освіти» у 3-х томах за редакцією С. Батишева (1998); «Російська педагогічна енциклопедія» у 2-х томах, у якій узагальнено зміни в термінологічному апараті педагогіки за останні тридцять років (1993; 1999), «Словник нового педагогічного мислення» (В. Безрукова, 1992), «Міждисциплінарний словник освіти дорослих» (В. Онушкін, Є. Огарьов, 1995), словник-довідник «Науково-педагогічна інформація», словник понять і термінів із законодавства РФ в освіті (В. Полонський, 1993, 1995, 2000, 2004), психолого-педагогічний словник для учителів і керівників загальноосвітніх закладів (В. Мижеріков, 1998). Зазначимо також такі праці:

«Управління школою. Ключові слова: словник-довідник керівника школи. Вибрані статті» (А. Моисеев, А. Хван, А. Капто та ін., 2002), «Педагогічний словник з освіти і педагогіки» за редакцією В. Полонського (2004); «Перелік ключових понять і термінів для термінологічного словника для забезпечення якості вищої освіти (укл. Н. Саханський, 2004) тощо.

Наукове видання Академії педагогічних наук України – Енциклопедія освіти (2008) за редакцією В.Кременя – це перша у вітчизняній літературі довідниково-аналітична праця, у якій висвітлено: проблеми теорії, історії та практики української освіти, походження понятійно-термінологічних основ педагогічної і психологічної наук; сучасні освітні парадигми та концепції; системи навчання і виховання у різних типах навчальних закладів, розвиток зарубіжних освітніх систем; інформацію про суміжні галузі науки, які мають вагоме значення для розвитку сучасної освіти [4].

Однак сьогодні маємо констатувати брак комплексних досліджень з формування та розвитку тезаурусу педагогіки. До того ж увага вчених традиційно фокусувалася на логічному і змістовному уточненні педагогічних понять, тоді як проблема формування наукового тезаурусу різних галузей науки, утворення і розвитку понять як концентрованого виразу історично досягнутого педагогічного знання в педагогіці не вирішувалася на концептуальному рівні.

Формулювання цілей статті. Мета нашого дослідження полягає у визначенні принципів відбору та класифікації базових понять дослідження неперервної професійної освіти за результатами аналізу різних потрактувань, оцінки повноти та узагальненості закладених у них сукупності знань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми виходимо з того, що тезаурус наукового дослідження проблем неперервної професійної освіти є об'єктом міждисциплінарних студій. У нашій роботі ми кваліфікуємо науковий тезаурус неперервної професійної освіти як науковий і культурний феномен, що забезпечує порозуміння учених і практиків у світовому освітньому просторі та узгодженість методологічних засад дослідження її проблем; як систему понять, що призначені людині для їх засвоєння й актуалізації з метою успішної орієнтації у предметній площині наукових знань. У формалізовано мовному вигляді це відображається у системі термінів або терміносистемі дослідження проблем неперервної професійної освіти [9, 34-35]. Тезаурусу неперервної професійної освіти притаманні такі ознаки, як неповнота, єдність, змінність, дієвість. Нами виділено такі принципи відбору і класифікації понять дослідження неперервної професійної освіти: історизму, системності, цілісності, автономності, антропологічний, онтологічний, діалогічності, самопізнання, креативності, фрактальності, тезаурусного моделювання понять. Розглянемо кожен з них детальніше.

Реалізація принципу *історизму*, на нашу думку, означає врахування

економічних, соціо-політичних, соціокультурних, психолого-педагогічних, інших факторів, що впливають на уведення до наукового обігу поняття для сприйняття його «історичного» значення в певні періоди розвитку неперервної професійної освіти згідно з окресленими дослідником межами дослідження.

Принцип *системності* вбачаємо у визначенні базових понять неперервної професійної освіти у системі, через найближчі родо-видові відношення. У нашому розумінні таким «ядром» є «професійна освіта», а його компонентний склад формують поняття, що відображають конкретні предмети дослідження – «неперервна освіта», «освіта дорослих», «вища професійна освіта», «післядипломна освіта», «професійна підготовка майбутніх фахівців (вчителів)», «технології професійної підготовки майбутніх фахівців (учителів)» відповідно до сучасних концепцій, освітніх парадигм і підходів, педагогічних теорій. Вибудовування авторської концепції дослідження відбувається з урахуванням мети, завдань та рівнів неперервної професійної освіти, а також суб'єктів діяльності професійної (педагогічної) освіти. До уваги беруться виділені компоненти неперервної професійної освіти або професійної підготовки майбутнього фахівця у закладі освіти (вищому навчальному закладі); обґрунтовані особливості його професійної освіти (підготовки) на кожному етапі життєдіяльності. У площині наукових розвідок процес та результат неперервної професійної освіти (підготовки) майбутнього фахівця із застосування різних форм формальної і неформальної освіти; результат управління якістю неперервної професійної освіти тощо. За таких умов, розширюючи «площину» понятійного поля дослідження неперервної професійної освіти, дослідник має можливість описати її за допомогою значно більшого діапазону явищ для відображення всіх наявних протиріч та визначення подальших перспектив наукових розвідок.

Узагальненими абстрактними поняттями, що відображають найбільш суттєві ознаки явища «неперервна професійна освіта», виступають філософсько-логічні категорії «система», «процес», «управління», «якість» у взаємодії та взаємозв'язку. З цього приводу слушно пояснити, що у філософії взаємодія – це процес взаємного впливу, найбільш загальна універсальна форма руху, розвитку. У психології «взаємодія означає процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок. ...особливістю взаємодії є її причинна обумовленість. Кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що обумовлює розвиток об'єктів та їх структур» [9, с.109-110]. У нашому дослідженні вищезазначені поняття будемо розглядати з позицій взаємного впливу родо-видових, причинно-наслідкових, суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин.

Ми виходимо з того, що науковий тезаурус неперервної професійної

освіти формується з понять, які є близькими або адекватними за своїм семантичним навантаженням. Зокрема до них належать:

- словосполучення, що відображають різні змістовні площини «професійної освіти» (неперервна, середня, вища, педагогічна, післядипломна), «професійної підготовки» (організація, управління, умови, педагогічні технології); «компетенції» (професійна, педагогічна, комунікативна, інформаційна тощо) та «спеціальності» (вищої освіти, педагогічні, широкого профілю, подвійні, поєднані, додаткові, наукові);

- словосполучення, що відображають вертикальну структуру понятійного поля «неперервної професійної освіти» (освітньо-кваліфікаційні рівні, ступені вищої освіти, допрофесійна, післядипломна, професійна підготовка в навчальному закладі тощо);

- поняття, що відображають горизонтальну структуру понятійного поля «неперервної професійної освіти» (система, структура, форми, компоненти, факторний аналіз);

- поняття, за допомогою яких доцільно аналізувати поняття «неперервна професійна освіта», як-то; управління неперервною професійною освітою, якість неперервної професійної освіти, якість менеджменту неперервної професійної освіти, результат неперервної професійної освіти.

У процесі дослідження ми дійшли висновку, що реалізація принципу *інтегративності* (педагогічних, психологічних, економічних, правових, лінгвістичних тощо) сприяє поєднанню різних галузей знань у гуманітарних науках, які раніше були апріорі ізольованими або вивчалися ізольовано. За таких умов висвітлити структуру методологічного знання про неперервну професійну освіту означає виділити та обґрунтувати загально філософські, загальнонаукові та частково наукові аспекти цієї проблеми. Але інтеграція знань можлива лише тоді, коли існують об'єктивні умови для об'єднання раніше розрізнених її елементів. Тому аналіз, синтез і узагальнення інформації, що належить до різних наук і предметних галузей знань, створюють передумови формування тезаурусу неперервної професійної освіти як наукового світогляду людини.

Принцип *повноти та цілісності* процесу наукового дослідження неперервної професійної освіти означає врахування особливостей понятійно-термінологічного апарату педагогічних наук, якому притаманні такі ознаки: висока ступінь абстракції понять, їх багатозначність та неоднозначність тлумачення в різних контекстах, належність терміна одночасно до різних галузей знань. Розглядаючи полісемічні, омонімічні, синонімічні варіанти поняття, дослідник має визначити провідний його концепт («стрижень»), що уможливить пояснення змісту та особливостей застосування поняття у контексті. Принцип *контекстності* допомагає науковцю проаналізувати різні трактування терміна, а також реалізувати логіку визначення змісту поняття

згідно із логікою розв'язання завдань дослідження. Саме тому у наукових дослідженнях аналіз базових понять здійснюється, як правило, на основі словникових трактувань та наукових праць. Ці джерела слугують семантично-смісловим середовищем для осмислення сутності базових понять дослідження, а також для пояснення інших, які є похідними.

Реалізація принципу *автономності* у дослідженнях передбачає наукову самостійність різних галузей науки, як то: педагогіки, психології, теорії управління тощо, знання яких теоретично обґрунтовані в концепціях, теоріях, терміносистемах. У наукових розвідках цей принцип має використовуватися, коли ми наділяємо поняття неперервної професійної освіти своєрідними ознаками, що відбиваються у методології конкретного дослідження і слугують параметрами і критеріями для виконання дослідно-експериментальної частини роботи.

Принцип *надпредметної* спрямованості забезпечує можливість екстраполяції системи базових понять однієї галузі знань на об'єкти інших. Це, зокрема, стосується теорії систем, синергетики, акмеології та аксіології, коли вони мають вектор спрямованості на дослідження понять неперервної професійної освіти.

Принцип *узгодженості* набуває актуальності, коли йдеться про загальну логіку проведення наукового дослідження. Найважливішою характеристикою формування понять є розуміння не тільки ознак даного поняття, але і його зв'язків (лінків) з іншими поняттями, які відрізняються ієрархічною структурою «старих» і «нових» дефініцій. Також існують зв'язки-твердження, які включають поняття одного рівня і не формують нових понять.

Онтологічний принцип зумовлює розгляд неперервної професійної освіти як важливого і специфічного модусу буття людини, розуміння його як онтологічного поняття. З огляду на це досліджуються засоби, методи, форми, технології неперервної професійної освіти з урахуванням різних способів буття людини, як-то: дошкільна, середня освіта, професійна підготовка у вищому навчальному закладі, післядипломна освіта. Це відбивається також у понятійному полі тезаурусу.

Принцип *діалогічності* сприяє суб'єкт-суб'єктному характеру взаємодії дослідників, які є представниками однієї або різних наукових шкіл. В ньому виявляється ціннісно-смістова паритетність дослідження проблем неперервної професійної освіти. Діалогічний характер професійного спілкування сприяє вільній самореалізації суб'єктів дослідно-експериментальної роботи. Поліфонія взаємодії реалізується у процесі комунікації педагогів-дослідників між собою, із собою, з науковою спільнотою у різних науково-комунікаційних формах. Це дає можливість кожному учаснику комунікації відстоювати власну позицію, аргументуючи точку зору, водночас сприймаючи думку інших учасників наукової дискусії.

Скориставшись рівневою класифікацією Б. Ломова щодо структури спілкування, ми проаналізуємо це явище у контексті формування тезауруса наукового дослідження проблем неперервної професійної освіти на макро- і мезорівнях [9, с.113]. На макрорівні професійне спілкування являє собою складну сітку взаємозв'язків тезаурусів індивіда та представників наукових шкіл й розглядається як важливий аспект формування підходів щодо визначення понять, коли різні дефініції порівнюються й зіставляються. У процесі контекстного аналізу уточнюються терміни. На мезорівні професійне спілкування розглядається як сукупність цілеспрямованих, логічно завершених ситуацій професійної взаємодії. При цьому акцент робиться на змістових компонентах ситуацій спілкування («у зв'язку з чим» і «з якою метою»), виділяються та обґрунтовуються поняття, аналізуються формалізовані засоби визначення терміну. На мікрорівні увага зосереджується на аналізі елементарних одиниць спілкування як взаємодії поведінкових актів, наприклад «питання – відповідь», «повідомлення інформації – ставлення до неї» тощо.

Як зазначає С.Сисоева, принцип *креативності* передбачає використання таких засобів, методів і форм дослідження, які створюють умови для творчої самореалізації суб'єктів наукового пошуку [9, с.114-115]. Принцип креативності відображає спрямованість наукового дослідження на формування творчої особистості дослідника. На індивідуальному рівні формування тезауруса відбувається розвиток мотивів, характерологічних особливостей, творчих умінь і психологічних процесів, які мають важливе значення для творчої діяльності і забезпечують насамперед розвиток дивергентного мислення людини та її умінь генерувати нові ідеї, знаходити нетрадиційні шляхи вирішення проблемних завдань.

Ми вслід за В. Луковим виходимо з того, що сучасний тезаурус неперервної професійної освіти набуває також ознак фрактальності [5]. В основу цієї тези покладено певні міркування. Інформація, що містить тезаурус окремого індивіда, є певною сукупністю того, що людина пам'ятає. Але вона, образно кажучи, не «розкладена по полицках», не узагальнена за формалізованими каталогами знань, а переплетена складним фракталом думок, рішень і висновків, зробленими особою в процесі життєдіяльності і реалізації професійних функцій. У більшості своєму це стосується групових тезаурусів, наприклад, представників однієї наукової школи. Виходячи з цього, положення про фрактальність тезауруса дозволяє подолати уявлення про лінійність, одновимірність поняття, що по суті означає спрощену схему його розуміння. Можна уповні погодитися з такою схемою розуміння тезауруса історично віддалених епох, але у форматі дослідження сучасних взаємовідносин між поняттями – це гальмує розуміння дійсного стану речей. Це можна пояснити нарощуванням тезаурусної фрактальності, процесу, якого дійсно вже не можна ігнорувати. За таких умов математична теорія фракталів хоч і набагато точніше

описує тезаурус, але все таки скоріше дає основоположний орієнтир, ніж повний і адекватний опис структурованої в тезаурусі неперервної професійної освіти.

Принцип тезаурусного міждисциплінарного моделювання знання дозволяє досліднику вийти за межі мови однієї наукової області знань у порівнянні з іншою. Відтак відбувається обмін інформацією між науковцями, що сповідують різні освітні парадигми, науковими школами, концептуальні ідеї яких набувають формальних ознак у педагогічних теоріях.

Тезаурусне моделювання дисциплінарного знання ґрунтується на припущенні, що вся сукупність використовуваних у даному дослідженні понять і зв'язків між ними достатньо точно моделює структуру знання предмета дослідження неперервної професійної освіти. Гіпотично можна припустити таке: проаналізувати концепції та теорії по суті означає порівняти фрагменти тезаурусів і виділити спільні або відмінні фрагментарні ізоморфізми. При цьому слід зауважити, що ізоморфізм, у свою чергу, породжується частковим накладенням або перетином дослідницьких перспектив і галузей знань або предметних областей, що визначені для порівняння. Це дозволяє здійснювати міждисциплінарне перенесення фрагментів теоретичного знання, формулювати і вирішувати проблеми за *аналогією* з порівнюваними суміжними з педагогікою галузями знань. Відтак можна вибудовувати теоретичну модель предмету дослідження і описати її мовою певної галузі знань, використовуючи ізоморфні структури з інших тезаурусів, наприклад, педагогічних і юридичних.

Ми виходимо з того, що *тезаурус* неперервної професійної освіти – це дослідження базових понять і вибудовування реальних моделей, внутрішньо- і зовнішньо оформлених компонентних зв'язків. Відтак можна припустити, що вся сукупність базових понять (термінів) дослідження і зв'язків між ними достатньо точно моделює структуру знання виділеного предмета і об'єкта.

Міждисциплінарний обмін знаннями у тезаурусі *неперервної професійної освіти* розуміється як проблема інтеграційних відносин на рівнях:

- історико-педагогічному (коли представлено генезис поняття, аналізується практичний досвід його використання в різних контекстах і соціальних формаціях);
- логічному (рід-вид) та системно-структурному (як частина – ціле);
- мовно-семантичному, що означає виділення «ядра», зміст якого визначають базові поняття, закономірності їх формування для логічного обґрунтування різних дефініцій, термінів і контекстів.

Відповідно до виділених нами методологічних принципів визначення та відбору понять дослідження неперервної професійної освіти ми класифікували поняття у 5 груп.

До складу *першої групи* входять поняття, які *характеризують сучасні освітні парадигми, концепції та підходи у дослідженнях неперервної*

професійної освіти. Ключовими поняттями ми вважаємо такі: парадигми (антропологічна, гуманістична, гуманітарна, культурологічна, неперервності освіти тощо), концепції: особистісно орієнтованої освіти, особистісно орієнтованого навчання, гуманітаризації освіти, профільного навчання); сучасні підходи (компетентнісний, синергетичний, особистісно-діяльнісний, технологічний, індивідуального-диференційованого навчання, білінгвальної, плюрилінгвальної освіти тощо). Цю групу ми вважаємо методологічним базисом у ієрархії тезаурусу.

До *другої групи* віднесено базові поняття *дослідження проблем професійної підготовки фахівців в контексті неперервної професійної освіти.* З поміж основних виділяємо такі: «спеціальність (спеціалізація)», «кваліфікація», «професія», «освіта», «професійна освіта», «вища освіта», «неперервна (безперервна) професійна освіта», «професійна підготовка», «бакалавр, магістр», «майбутній фахівець», «професіографія», «професіограма», «кваліфікація», «компетенція», «компетентність», «подвійна компетенція», «професійна компетентність». Ця група включає поняття, в яких дослідником осмислюється результат неперервної професійної освіти згідно із визначеною проблемою дослідження.

Третя група пов'язана з дослідженням проблем професійної підготовки вчителя у контексті неперервної педагогічної освіти. Такими ми вважаємо базові поняття у педагогічній освіті: «педагогічна професія», «педагогічна спеціальність, спеціалізація», «поєднані, подвійні, паралельні, додаткові спеціальності», «спеціальності широкого профілю», «подвійна кваліфікація», «професійна підготовка вчителя», «професійне самовизначення майбутнього вчителя», «професійна педагогічна компетентність», «професіоналізм педагога», «педагогічна творчість» та «педагогічна майстерність».

До *четвертої групи* було включено наукові поняття *дослідження проблем використання технологій у неперервній професійній освіті:* «технологія», «педагогічна технологія», «технології творчого розвитку особистості», «технологія особистісно орієнтованого навчання», «інформаційно-комунікаційні технології», технології індивідуального, диференційованого навчання, кредитно-модульної організації навчання у вищій школі.

До складу *п'ятої групи* уведено поняття дослідження менеджменту *якості неперервної професійної освіти.* Йдеться про «якість», «якість вищої освіти», «якість професійної підготовки», «менеджмент якості неперервної професійної освіти», «менеджмент якості професійної підготовки фахівців», «маркетинг у неперервній професійній освіті», «педагогічний моніторинг неперервної професійної освіти».

Висновки. Упорядкування понятійно-термінологічної системи пов'язано зі структуризацією предмету, яким є неперервна професійна освіта. В процесі наукового дослідження відбувається тезаурусне моделювання знань,

визначення і класифікація базових понять за принципами (історизму, системності, цілісності, автономності, антропологічний, онтологічний, діалогічності, самопізнання, креативності, фрактальності, тезаурусного моделювання), що скорельовані на розробку моделі нового наукового знання в предметній площині дослідження неперервної професійної освіти. Тезаурус наукового дослідження є моделлю знань, що є проекцією на реальні процеси неперервної професійної освіти. Детальна розробка понятійного апарату наукового дослідження сприяє підвищенню рівня теоретичного аналізу проблеми неперервної професійної освіти і проведення дослідно-експериментальної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василюк А. Педагогічний словник-лексикон: Англ.-укр., укр.-англ. / Алла Василюк; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2004. – 154 с.
2. Вовк Л.П. (співавтор.) Словник навчально-педагогічних понять і термінів: методичний посібник. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2001. – 83 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Луков В.А. Социологические основы социального проектирования: тезаурологический подход / В.А.Луков // Социологический сборник: Вып. 3. – Ин-т молодежи. М., 1997. – С. 3–20.
6. Педагогічний словник / за ред. акад. АПН України М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
7. Педагогічний словник для молодих батьків / АПН України. Ін-т пробл. виховання, Держ. центр соц. служб для молоді; Авт. колектив: Т.Ф. Алексеєнко, Л.В. Артемова, Н.І. Баглаєва. – К., 2002.
8. Сидоренко В. Термінологічний словник «Основи педагогічної творчості і майстерності» / В.Сидоренко // Відкритий урок. – №21 – 22. – 2005. – С.28–46.
9. Сисоєва С.О., Соколова І.В. Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження: наук. видання / С.О. Сисоєва, І.В. Соколова / НАПН України. Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих, МОН. Маріупольський держ. гуманітарний ун-т – Київ: Видавничий Дім «ЕКМО», 2010. – 360 с.
10. Соціолого-педагогічний словник / уклад.: С.У. Гончаренко, В.В. Радул, М.М. Дубінка та ін.; за ред. В.В. Радула. – К., 2004.